

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА

УДК 37.01:7.07:51-76

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15174635>

Мистецька освіта у контексті системно-синергетичної парадигми

Васильєва Оксана Вікторівна

кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри мистецької освіти та гуманітарних дисциплін Харківського національного університету мистецтв імені І.П. Котляревського,
61003 м. Харків, Майдан Конституції, 11/13 Україна,
oksana.vasylieva@num.kh.ua, <https://orcid.org/0000-0002-8918-4357>

Прийнято: 17.03.2025 | Опубліковано: 29.03.2025

***Анотація.** Забезпечення розвитку світоглядних і культурних орієнтирів викладачів мистецьких дисциплін обумовлює адаптацію мистецько-освітньої галузі до сучасних наукових і соціальних викликів. **Метою** статті є аналіз сучасної системи мистецької освіти в Україні, зокрема парадигмальних змін у сфері викладання мистецтва. У процесі дослідження було використано **методи:** критичного аналізу наукової літератури для оцінки існуючих підходів до досліджуваної проблеми; термінологічного аналізу для розкриття основних дефініцій, що дало можливість сформулювати та всебічно розкрити дію ключових синергетичних принципів у мистецькій освіті. **Результати** дослідження доводять, що системно-синергетична парадигма є ефективним інструментом для модернізації мистецької освіти, оскільки дозволяє розглядати навчальний процес як складну, динамічну систему, здатну до самоорганізації та взаємодії з різними рівнями і елементами. У процесі наукової розвідки виявлено принципи системно-синергетичної парадигми, імплементація яких сприятиме формуванню інноваційних методик навчання в*

*мистецьких закладах освіти. Проведений аналіз виявив проблеми та виклики, пов'язані з інтеграцією системно-синергетичних підходів у процес мистецької освіти, а саме: складність адаптації традиційних освітніх моделей до принципів нелінійності, динаміки та самоорганізації; необхідність високого рівня професійної підготовки та готовності викладчів спрацювати на перетині різних дисциплін; перевантаження як педагогів, так і студентів через необхідність опанування значного обсягу інформації з різних галузей; відсутність достатньої кількості інноваційних ресурсів і підтримки з боку державних інституцій для впровадження нових підходів. **Висновки.** Імплементация системно-синергетичної парадигми сприятиме формуванню інноваційних методик навчання в мистецьких закладах освіти, що дозволить підвищити ефективність навчального процесу та забезпечити якісну підготовку фахівців у галузі мистецтва.*

***Ключові слова:** синергія, освітня парадигма, мистецька освіта, емерджентність, системний підхід, синергетичні принципи.*

Art Education in the Context of the Systemic-Synergetic Paradigm

Vasilyeva Oksana Viktorivna

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Art Education and Humanities, Kharkiv National University of Arts named after I.P. Kotlyarevsky,
61003 Kharkiv, Maidan Konstitutsii, 11/13 Ukraine,
oksana.vasylieva@num.kh.ua, <https://orcid.org/0000-0002-8918-4357>

***Abstract.** Ensuring the development of worldview and cultural orientations of art discipline instructors necessitates the adaptation of the art education sector to contemporary scientific and social challenges. The aim of the article is to analyze the current system of art education in Ukraine, particularly the paradigm shifts in the field of art teaching. The research methods used included: critical analysis of*

scientific literature to assess the existing approaches to the problem under study; terminological analysis to clarify the main definitions, which made it possible to form and comprehensively reveal the action of key synergetic principles in art education. The research results demonstrate that the system-synergetic paradigm is an effective tool for modernizing art education, as it allows for considering the educational process as a complex, dynamic system capable of self-organization and interaction with various levels and elements. The scientific exploration identified the principles of the system-synergetic paradigm, the implementation of which will contribute to the formation of innovative teaching methods in art educational institutions. The analysis revealed problems and challenges related to the integration of system-synergetic approaches into the art education process, namely: the difficulty of adapting traditional educational models to the principles of non-linearity, dynamics, and self-organization; the need for a high level of professional training and readiness of teachers to work at the intersection of different disciplines; the overload of both teachers and students due to the necessity of mastering a large volume of information from various fields; and the lack of sufficient innovative resources and support from government institutions to implement new approaches.

Conclusions: *The implementation of the system-synergetic paradigm will promote the development of innovative teaching methods in art educational institutions, which will enhance the effectiveness of the educational process and ensure high-quality training of professionals in the field of art.*

Keywords: *synergy, educational paradigm, art education, emergence, systemic approach, synergetic principles.*

Постановка проблеми. Сучасний простір мистецької освіти характеризується динамічними змінами, детермінованими трансформаційними процесами в соціокультурному середовищі. Глобалізаційні тенденції, цифровізація та прискорений технологічний розвиток зумовлюють фундаментальні перетворення в усіх сферах життєдіяльності, включаючи освітню мистецьку галузь. Традиційні моделі

мистецької освіти, що базуються на лінійній логіці та репродуктивному підході, виявляються недостатньо ефективними для підготовки фахівців, здатних адаптуватися до динамічних умов сучасного суспільства. Від так виникає об'єктивна потреба в розробці нових методологічних засад, здатних адекватно відобразити складність та багатогранність мистецької освітньої діяльності. У цьому контексті системно-синергетична парадигма постає як перспективний напрям досліджень, що пропонує інтегративний підхід до аналізу мистецької освіти. Системний аналіз дозволяє розглядати мистецьку освіту як складну цілісну систему, що складається з взаємопов'язаних елементів. Синергетичний же підхід акцентує увагу на процесах самоорганізації, творчості та інновацій, що є сутнісними характеристиками мистецької діяльності.

Отже, дослідження мистецької освіти в контексті системно-синергетичної парадигми є актуальним та перспективним напрямом, що сприяє модернізації освітнього процесу, розвитку творчого потенціалу особистості та інтеграції мистецтва в сучасний соціокультурний простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітня наукова дискусія навколо мистецької освіти в контексті системно-синергетичної парадигми набуває особливої актуальності, адже сучасні виклики вимагають переосмислення традиційних підходів. Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє виокремити ключові тенденції розвитку та виявити напрями дослідження означеної проблеми.

Філософські засади розвитку теорій освітніх реформ на основі синергетичного підходу висвітлені у працях В. Кременя [1], І. Снегірьова [2]. Важливість нового мислення в освітніх практиках на основі взаємодії постнеокласичної та синергетичної парадигми в освітньому контексті наголошує О. Вознюк [3].

Синергетичний підхід та його основні принципи як методологічну основу для наукових досліджень у галузі мистецької освіти розглядали Н. Білова[4], О. Олексюк, В. Тушева [5], Л. Шумейко [6]. Інтеграцію

філософських знань у мистецьку освіту та застосування нелінійних підходів до фахової підготовки здобувачів мистецьких спеціальностей на основі синергетичної освітньої моделі доліждали М. Ткач [7] і В. Федоришин [8]. Синергетична спрямованість освітнього процесу та специфіка дисипативних систем у музичній освіті стали предметом наукових інтересів В. Полюги [9], О. Щолокової [11].

Публікації О. Герасименко та О. Чирви [12] демонструють, що синергетична методологія виконує ключову роль у розвитку творчих здібностей через використання принципів самоорганізації, нелінійності та взаємодії елементів навчальної системи.

Особливого значення набуває міждисциплінарний характер досліджень в галузі мистецької освіти Н. Лупак [12], Т. Шахрай [13], що передбачає інтеграцію знань з педагогіки, психології, філософії, культурології та мистецтвознавства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У контексті системно-синергетичної парадигми мистецька освіта, містить низку невирішених аспектів. Недостатньо вивченими залишаються питання оптимізації педагогічних стратегій, спрямованих на розвиток індивідуального творчого потенціалу студентів в умовах інформаційної перенасиченості та плюралізму художніх практик, а також проблема трансформації змісту мистецької освіти у відповідь на виклики цифрової культури та нові форми художньої комунікації. Вирішення цих та інших нагальних проблем є важливим для модернізації мистецької освіти та її ефективного функціонування в умовах сучасного соціокультурного простору.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у науковій систематизації та узагальненні основних тенденцій і проблем, що визначають розвиток мистецької освіти в контексті системно-синергетичної парадигми.

Завдання статті:

1. Визначити основні підходи системно-синергетичної парадигми, що впливають на еволюцію мистецької освіти.

2. Оцінити роль системно-синергетичних принципів у формуванні інноваційних методик навчання в мистецьких закладах освіти.

3. Виявити проблеми та виклики, пов'язані з інтеграцією системно-синергетичних підходів у процес мистецької освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мистецтво завжди виступало і продовжує бути засобом відображення реальності та важливим інструментом самовираження особистості. Воно не лише передає образи навколишнього світу, але й віддзеркалює ставлення до цього світу, яке формується під впливом культурних, соціальних, історичних та вікових факторів. Саме тому виховний і розвивальний вплив мистецтва на особистість є ключовою проблемою мистецької освіти і педагогіки, оскільки воно сприяє гармонізації життя та інтеграції людини в суспільство.

Спираючись на твердження Г. Падалки про мистецьку освіту як «процес і результат освоєння суб'єктом істотних властивостей навколишньої дійсності, відтвореної у художніх образах» [14, с. 3], можна зазначити, що сьогодні у широкому сенсі освітня мистецька галузь розглядається як інтеграційне явище, де для гармонійного розвитку молодого покоління поєднується формування світоглядних і культурних орієнтирів через мистецтво.

Наразі в Україні сформувалася чітка система мистецької освіти, яка охоплює різні освітні сфери — від загальної до професійної й спеціалізованої, і включає всі етапи освіти: від дошкільного навчання до вищої та післядипломної освіти. Завдяки цьому з одного боку вона сприяє відродженню та збереженню культурних традицій, а з іншого — формує загальнокультурний розвиток молоді, виховуючи її в царині мистецтва.

Знаходячись у контексті сучасних освітніх парадигмальних зрушень, спричинених кризою педагогічної науки, в мистецькій освіті також відбуваються парадигмальних трансформації щодо принципів, цінностей, цілей, змісту, форми і методів навчання мистецтву. О. Олексюк, Г. Падалка [5;

14] наголошують, що сучасна мистецька освіта переживає новий етап розвитку, стаючи важливою науковою галуззю, що визначає напрямки вдосконалення практики через концептуалізацію та теоретичні узагальнення, відображаючи актуальні сучасні освітні парадигми.

Ключовим для розвитку мистецької освіти, на думку Г. Лещук, О. Сороки [15], є парадигмальний підхід, оскільки він дозволяє переосмислити та адаптувати освітні методи до сучасних наукових та соціальних змін і підвищує ефективність мистецької освіти.

У світлі обраної теми дослідження та з огляду на важливість розуміння еволюційних процесів будь-якої наукової області необхідно розкрити сутність поняттям «парадигма». Термін «парадигма» здобув популярність завдяки філософу та історикові науки Томасу Куну в його праці «Структура наукових революцій» (1962р.) [16]. За його визначенням парадигма – це «сукупність переконань, методів, моделей і уявлень, якими користується наукова спільнота в певний період». У загальному сенсі парадигма означає основні принципи розуміння та тлумачення об'єкта дослідження, які прийняті в певній науковій спільноті і відповідають провідним проблемам даної галузі знань.

Як зазначають В. Мокляк та С. Тарелко «освітня парадигма є фундаментальним аспектом освітньої практики» [17, с. 150]. Вона є її ключовим елементом, що визначає підхід до планування, організації та оцінювання навчального процесу. Наукові розвідки свідчать, що різні парадигми суттєво впливають на результати успішності учнів, акцентуючи необхідність впровадження більш студентоцентричного та конструктивістського підходу в освіті.

Сучасна мистецька освіта може діяти в межах різних освітніх парадигм, як демонструючи, так і знаходячи нові підходи до навчання, від традиційного вивчення технічних навичок і теоретичних основ до інтерактивного, креативного самовираження здобувачів, яке включає їх особистий досвід, емоційний розвиток та міждисциплінарний підхід. Нинішні освітні парадигми часто акцентують увагу на соціальному вимірі мистецтва: його ролі

в суспільстві, можливості через мистецтво впливати на соціальні зміни або висловлювати культурні чи політичні позиції. У цьому контексті важливою стає системно-синергетична парадигма, яка розглядає навчальний процес як складну, динамічну систему, здатну до самоорганізації та взаємодії з різними рівнями і елементами.

У світлі обраної теми окреслимо основні підходи системно-синергетичної парадигми, що впливають на еволюцію мистецької освіти. Як вже зазначалося раніше мистецька освіта уявляє цілісну розгалужену систему. Оскільки система складається з взаємопов'язаних елементів, для її розуміння необхідно використовувати системний підхід, який дає можливість розглядати ці елементи не окремо, а в контексті їхньої взаємодії та впливу на загальний результат, аналізувати складні об'єкти та процеси, виявляти закономірності й передбачати їхню поведінку. Застосування принципів системного підходу до мистецької освіти дозволяє забезпечити цілісність освітнього процесу з урахуванням усіх його складових, починаючи від методики викладання і закінчуючи технологічними аспектами, такими як використання цифрових технологій при викладанні мистецьких предметів.

На погляд С. Соломахи, різновидом системного підходу у дослідженні мистецької освіти є цілісний синергетичний підхід, який розглядає її, як складну нелінійну динамічну систему, відкриту до перманентних змін відповідно до трансформації соціокультурного контексту [18].

Узагальнення філософських праць щодо визначення терміну «синергетика» дозволяє зазначити, що це міждисциплінарна (інтегративна) галузь наукового пізнання, яка вивчає явища, що виникають в складних системах, здатних до саморозвитку. На думку І. Снегірьова, це «істотно нелінійні, відкриті системи, що знаходяться далеко від рівноваги. Такі стани забезпечують системі здатність протистояти ентропійному фіналу, оскільки системи рухаються шляхом нових формоутворень» [2, с. 30]. Саме тому, підкреслює автор, концепція самоорганізації стала теоретико-методологічною

основою для формування універсальної еволюційної моделі світу і розповсюдилася на інші наукові галузі, зокрема педагогіку.

Нам імponує думку О. Федій [19] про доцільність спрямування наукових досліджень на специфіці впровадження ідей педагогічної синергетики при аналізі синергетичного підходу в його гармонії з естетикою педагогічної діяльності. У контексті мистецької освіти синергетика може пояснювати, як взаємодія різних складових освітнього процесу (методик, учасників, матеріалів, культурних та соціальних факторів) може призвести до більш ефективних або несподіваних результатів.

Синергетичний підхід розглядає мистецьку освіту як відкриту самоорганізовану систему, здатну до появи нових властивостей та емерджентної поведінки (emergent behavior). Це означає, що взаємодія окремих елементів системи породжує ефекти, які перевищують просту суму їхніх частин, формуючи новий, більш складний рівень організації, який неможливо повністю зрозуміти лише через аналіз окремих компонентів.

Розглядаючи мистецьку освіту, зокрема музичну, з точки зору синергетичного підходу, В. Полюга характеризує її як дисипативну систему, що означає постійну взаємодію з навколишнім середовищем, обміном ідеями, ресурсами і дозволяє їй еволюціонувати й адаптуватися до нових умов [9, с. 87]. Від так еволюція музичної освіти на творчому рівні формує нові світоглядні орієнтири, створює нові напрямки, впливає на сприйняття наукової картини світу через синергетичний підхід, а також сприяє трансформації свідомості особистості.

Нелінійний характер мистецької освіти підкреслюють М. Ткач та В. Федоришин [20]. Автори наголошують на необхідності впровадження до її змісту інноваційних міждисциплінарних підходів, які дозволяють долати бар'єри між складними системами природничих і гуманітарних наук, створити взаємодію між дисциплінарними онтологіями. Серед них автори виділяють естетико-синергетичний, акме-синергетичний, трансфесійний як найбільш ефективні для модернізації вищої мистецької освіти та фахової підготовки

студентів мистецьких факультетів. У межах означених підходів забезпечується синергетичний взаємозв'язок професійних дисциплін у змісті вищої мистецької освіти, що передбачає, наприклад, у музичній освіті, одночасне оволодіння здобувачами музично-теоретичними, вокально-хоровими, диригентськими, інструментальними, а також звукорежисерськими та іншими знаннями й уміннями в міждисциплінарному контексті.

Реалізація освітніх парадигм у законодавче поле передбачає створення освітніх програм - ключових елементів освіти, що визначають, які компетентності і яким чином отримують здобувачі, зокрема мистецької освіти. Важливу роль у цьому процесі відграють системно-синергетичні принципи. Ми погоджуємося з точкою зору В. Мокляка, що «принцип, як елемент парадигми освіти, має визначати її основні погляди та положення, які відображають становище освіти в контексті суспільних відносин і спрямовують її розвиток» [17, с. 149]. У цьому світлі з'ясуємо роль системно-синергетичних принципів у формуванні інноваційних методик навчання в мистецьких закладах освіти, що полягає в їх здатності забезпечити інтеграцію різних елементів навчального процесу, створюючи умови для розвитку творчого потенціалу студентів. Ці принципи дозволяють осмислювати сучасний розвиток мистецької освіти не лише як відкриту багаторівневу систему, а й як важливу складову культурного процесу.

Як зазначає Л. Шумейко, ефективність державної політики у сфері мистецької освіти залежить від формування мистецько-освітнього простору, що базується на ключових системно-синергетичних принципах. На підставі узагальнення публікацій О. Щолокової[10], Л. Шумейко[6] окреслимо основні. Серед них: принцип багаторівневості в мистецькій освіті (відображення структури мистецької освітньої сфери від загальної до вищої мистецької освіти); принцип гомеостатичної (функціонування системи через самоорганізацію, поліваріантні суперечності та постійний саморозвиток); принцип нелінійності (динамічні зміни змісту мистецької освіти, де кожен учасник має можливість вибирати індивідуальний шлях навчання, залучаючи

як формальні, так і інформальні освітні підходи); принцип нестійкості (біфуркаційні процеси у освітньо-мистецькому процесі, пов'язані з впливом зовнішніх атракторів, таких як реформи, діджиталізація та євроінтеграція, і намагання знайти точки опори в умовах змін); принцип неврівноваженості (відсутність внутрішньої рівноваги, але є обмін енергією та інформацією з зовнішнім середовищем за рахунок міждисциплінарної взаємодії природничих та мистецьких дисциплін); принцип холистичності (мистецьку освіту як цілісний процес, що охоплює не лише навчання мистецьким навичкам, а й розвиток особистості, емоційного інтелекту, критичного мислення та творчого потенціалу); принцип самоорганізації (взаємодії між педагогом і учнем, де хаос і порядок взаємно збалансовуються через організовану педагогічну діяльність).

Отже, імплементація принципів системно-синергетичної парадигми сприятиме формуванню інноваційних методик навчання в мистецьких закладах освіти.

Інтеграція системно-синергетичних підходів у процес мистецької освіти є перспективним напрямком, але вона також пов'язана з низкою проблем і викликів. Складність адаптації традиційних освітніх моделей до принципів нелінійності, динаміки та самоорганізації, які суперечать класичним уявленням про стабільність і детермінізм, підкреслює М. Ткач [7]. Освітні програми часто не готові до того, щоб гнучко реагувати на непередбачувані зміни та хаотичність сучасного інформаційного простору.

Також інтеграція міждисциплінарних знань, з точки зору дослідників О. Олексюк [5], В. Падалки [14], вимагає від викладачів не лише високого рівня професійної підготовки, але й готовності працювати на перетині різних дисциплін, що ускладнює розробку методичних підходів і навчальних матеріалів. Цей процес, на нашу думку, може спричинити перевантаження як педагогів, так і студентів через необхідність опанування значного обсягу інформації з різних галузей. До того ж проблема полягає в психологічній готовності здобувачів до таких змін. Навчання за принципами самоорганізації

вимагає від студентів високого рівня самостійності, критичного мислення та здатності швидко адаптуватися до нових умов, що може бути складним для тих, хто звик до більш структурованих і прогнозованих методів навчання.

У свою чергу відсутність достатньої кількості інноваційних ресурсів і підтримки з боку державних інституцій для впровадження нових підходів, незважаючи на значне наукове підґрунтя мистецької освіти, може призвести до того, що деякі аспекти системно-синергетичної парадигми залишатимуться невикористаними в освітньому процесі.

Висновки. Застосування системно-синергетичної парадигми в мистецькій освіті сприяє формуванню у студентів цілісного світогляду, розвитку креативного мислення та здатності до самореалізації. Дослідження в цій сфері мають значний практичний потенціал, оскільки їх результати можуть бути використані для модернізації навчальних програм, розробки інноваційних педагогічних технологій та удосконалення системи управління мистецькими навчальними закладами.

Список використаних джерел

1. Кремень В. Г., Ільїн В. В., Власенко Ф. П. та ін. Синергетика і творчість : монографія. Київ : Ін-т обдар. дитини, 2014. 314 с.
2. Снегірьов І. Філософсько-методологічний потенціал теорії самоорганізації в осмисленні розвитку соціальних систем : монографія. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2024. 196 с.
3. Voznyuk A. et al. Synergetic simulation of managing processes in educational sphere in the contest of temporary self-ruled managerial target teams application *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2022. Vol. 3, no. 44. P. 317–327. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.3.44.2022.3749>
4. Білова Н.К. Синергетичний підхід як методологічний концепт музично-педагогічних досліджень. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2019. № 3(128). С. 134–142.

5. Олексюк О.М., Тушева В.В. *Методологія наукових досліджень у галузі мистецтвознавства та музичної педагогіки* : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. 176 с.
6. Шумейко Л.М. Синергетичні принципи в мистецькій освіті. *Вісник мариупольського державного університету серія: філософія, культурологія, соціологія*. 2023. № 26. С. 41–50.
7. Ткач М. Синергізм взаємодії культурфілософських аспектів постнекласичного знання у змісті вищої мистецької освіти. *Ukrainian Educational Journal*. 2023. № 4. С. 67–78. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-67-78> (дата звернення: 24.03.2025).
8. Федоришин В., Ткач М. Нелінійні підходи до фахової підготовки студентів факультетів мистецтв. *Ukrainian Educational Journal*. 2023. № 4. С. 137–146. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-4-137-146> .
9. Полюга В. Дисипативні системи синергетики в музичній освіті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. Т. 5, № 82. С. 87–94.
10. Щолокова О. Синергетична спрямованість навчального процесу в системі фахової підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва. *Трансдисциплінарний вимір підготовки фахівців мистецького профілю* : колект. монографія. Київ, 2023. С. 79–105.
11. Чирва О. Синергетична методологія як фактор розкриття творчого потенціалу студентів. *Мистецька освіта: теорія, методологія, технології* : Збірник матеріалів II Всеукр. науково-практ. конференції, м. Кривий Ріг, 14 листоп. 2019 р. С. 67–69.
12. Лупак Н. М. *Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів мистецтва: засади інтермедіальної технології* : монографія. Тернопіль : Підруч. і посіб., 2020. 452 с.
13. Шахрай Т. Ретроспектива синергії міждисциплінарного підходу в освіті та науці: національний та європейський контекст. *Психолого-педагогічні науки*. 2023. № 2. С. 148–159.

14. Падалка Г.М. Мистецька освіта: сучасні проблеми розвитку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 14.* 2009. № 7(12). С. 3–9.
15. Лещук Г. В., Сорока О. В. Освітня парадигма суспільства знань. *Парадигмальні виклики сучасного розвитку*: колект. монографія. Чернігів, 2022. С. 156–170.
16. Томас Кун. Структура наукових революцій. Київ : PORT-ROYAL, 2001. 228 с. <http://litopys.org.ua/kuhn/kuhn.htm>
17. Мокляк В., Тарелко С. Поняття та зміст освітньої парадигми. *Педагогічні науки.* 2023. № 81. С. 148–154
18. Соломаха С. О. Розвиток педагогічної майстерності викладачів музичного мистецтва та світової художньої культури : посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 158 с.
19. Федій О. Ідеї синергетики у змісті підготовки майбутнього вчителя. *Імідж сучасного педагога.* 2021. Т. 1, № 196. С. 52–57.
20. Федоришин В., Ткач М. Нелінійні підходи до фахової підготовки студентів факультетів мистецтв. *Ukrainian Educational Journal.* 2023. № 4. С. 137–146. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-4-137-146> .